

О.Паращевіна

ДІТИ І ГОЛОД 1921-1922 рр. В УКРАЇНІ.

Діти – найбільш незахищена частина суспільства від світових катаклізмів, надзвичайних ситуацій та свавілля дорослих: батьків, властей, лікарів і вчителів. Дитяче життя, в більшості випадків, залежить від соціальної політики та стабільності розвитку держави. В часи політичних та демографічних змін, трансформації соціальної системи і лихоліть погіршується загальне положення дитячого населення: ростуть показники захворюваності, смертності, соціального сирітства, безпритульності, бездоглядності і зменшується народжуваність. Діти – майбутнє держави і для їхньої захищеності необхідно виробити стратегію дій в кризові часи. Саме цією потребою пояснюється актуальність репрезентованої теми, адже голод 1921-1922 рр. був одним із кризових періодів для дитячого населення України.

Про проблеми голоду почали писати вже в 20-30-х рр. працівники Наркомосу (В.Арнаутов, Г.Гринько, Я.Ряппо), лікарі (А.Залкінд) та партійні діячі (М.Семашко, П.Артамонов)¹. Проте в своїх роботах вони лише зображували обсяги голоду та з позитивних позицій оцінювали діяльність більшовиків по врятуванню дитячого населення. В радянський часи, коли історична наука стала ідеологічною зброєю комуністичної партії, проблеми голоду 1921-1922 років зображувались вченими виключно як стихійне лихо, з яким наполегливо вели боротьбу керівники радянської держави.² Можливість критичного погляду на проблеми дитинства і голоду 1921 - 1922 рр. настала у 80-90-х рр. в зв'язку із демократичними процесами в СРСР та здобуттям Україною незалежності. Дослідники показували, що голод, крім об'єктивних мав ще й суб'єктивні причини і непоправні наслідки для дитячого населення України.³ В 20-х рр. було випущено декілька збірників із статистичними матеріалами про голод 1921-1922 рр.⁴

Ми ставимо перед собою завдання показати негативний вплив голоду 1921-1922 рр. на дитяче населення України та дії системи народної освіти для врятування дітей.

Причин голоду 1921-1922 рр. було багато, і вони мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Як відзначає О.Д.Бойко, по-перше, це – катастрофічна посуха та неврожай весною та влітку 1921 р., які загострили ситуацію з хлібом в зернових районах Росії, Поволжі, Північному Кавказі, Південній Україні. УСРР збирала лише 30% врожаю 1916 р., проте не була визнана більшовиками голодуючою, що спричинило неконтрольовану ситуацію із голодом.⁵ “На початку

осені 1921 р., в наслідок поганої інформації, склалось враження, що біда голоду вразила тільки Поволжя, а Україна – “як-небудь” впорається власними силами з недородом хлібних злаків. І тільки поступово, приблизно в листопаді-грудні 1921 р., стали надходити перші тривожні вісті із Запоріжжя, Донбасу, Катеринослава про абсолютне голодування населення і необхідності термінової такої ж допомоги, як і населенню Поволжя”. (Переклад автора).⁶ По-друге, довготривалі війни, епідемії позбавили життя сотні тисяч дорослих здорових працівників землі, скоротили площі посівів, знищили частину сільськогосподарського реманенту. По-третє, важка продрозкладка 1921 р. замахнулася на резервний продовольчий та посівний фонди.

РНК УСРР восени 1921 р. офіційно визнала голодуючими 5 губерній: Запорізьку, Катеринославську, Донецьку, Миколаївську, Одеську, але й інші губернії не були забезпечені запасами харчування у достатній мірі. Епіцентром лиха стали Катеринославська і Запорізька губернії. Страшні реальності голоду висвітлювались в періодичній пресі. Так, в газеті “Комуніст” (№ 38, 1922 р.) зазначалось: “В Маріуполі на ґрунті голоду спостерігаються випадки помішання розумом. В селі Марському німець-поселянин відрубав голову своїй десятимісячній дитині, яку потім зажарили і з’їли всім сімейством”, в с. Ялта (Донецька область) щоденно реєструються десятки смертей, не встигають рити братські могили, а матері кидають своїх дітей і втікають від них як божевільні”.⁷ Взимку 1921 – 1922 рр. в Україні голодувало до 2 млн. дітей,⁸ а на 1 квітня 1922р. їх вже було 5,6 млн., що становило 25% всього населення.⁹

Таблиця

Відомості про голодуючих дітей Півдня України на 1.04.1922р.¹⁰

Губернії	Кількість дітей до 15р.	З них голодуючих
Донецька	1 216 674	400 000
Запорізька	502 121	470 000
Катеринославська	743 302	252 000
Миколаївська	589 325	440 000
Одеська	809 325	172 000
Всього:	3 861 252	1 734 000

Діяльність держави зосереджувалася на оперативній евакуації населення, худоби, реманенту в урожайні губернії, надання харчування на місцях та отримання і розподіл допомоги із закордону через АРА, АМД, ГМД. В 1921 р РНК УСРР видала постанови та інструкції, регламентуючі порядок розташування та утримання голодуючих дітей: “Положення про розміщення безпритульних дітей серед населення” (15.10.1921 р.), “Інструкції нарвідділам, здороввідділам, і робітничим організаціям про прикріплення дитячих закладів до професійно-виробничих колективів” (15.10 1921 р.), “Положення про прикріплення дитячих закладів до пролетарських організацій” (15.10.1921 р.)¹¹ В цих документах зазначалось, що вся відповідальність за прийом, форму обліку, устрій та евакуацію дітей покладалась на губернські відділи народної освіти, та пропонувались альтернативні форми роботи – індивідуальний та колективний патронат (прикріплення безпритульних і евакуйованих дітей до сімей, організацій і підприємств).

Наслідки голоду були жахливі для демографічної ситуації України і, особливо, для дитячого населення. В період з 1921-1922 рр. кількість дітей-сиріт збільшилась до 1,5 млн. чоловік, а загальна кількість дітей зменшилась утричі. Були губернії, в яких майже не залишилось дітей молодших 6-7 років.¹²

Голод негативно позначився не тільки на демографічній ситуації, але й на економічному розвитку республіки. Так, лише в Катеринославському повіті були “ліквідовані та евакуйовані 47913 голів домашньої худоби, 2903 селянських господарств, напівзруйновані 1451 господарств.”¹³ Цей факт призвів до збільшення обсягів дитячої безпритульності і злочинності та пошуку державою нових шляхів їх подолання. На допомогу голодуючим дітям на початку вересня 1921р. було створено Секцію допомоги голодуючим дітям (Допголдіт), яка спочатку діяла при Центральній Комісії Голодуючим (ЦКГ), а потім при Раді захисту дітей України (РЗДУ) і об’єднувала роботу Наркоматів освіти і охорони здоров’я в справі боротьби з дитячим голодом. Провідна роль в ній відводилась органам і установам народної освіти. Про це свідчить той факт, що її керівником був заступник голови Головоцвеха, а із 5 членів, троє – працівниками наркомату освіти, двоє – охорони здоров’я. На місцях апаратом секції були Губернські Ради захисту дітей (ГРЗД), які діяли на підставі особливого “Положення про секції допомоги голодуючим дітям”.¹⁴ Секція почала діяти у вересні 1921 р. і зосереджувалась на прийомі евакуйованих із РСФРР дітей. З посиленням голоду та збільшенням кількості безпритульних дітей, в жовтні, до повноважень Допголдіт додалися фінансові функції та законодавчої ініціативи: написання проектів постанов РНК (“Положення

про розміщення безпритульних дітей серед населення”, “Інструкцію про норми харчування в дитячих їдальнях та харчових пунктах”), складення кошторисів, розподіл отриманих від ЦКГ ресурсів.¹⁵ Діяльність секції, крім керівницького, мала ще й контролюючий характер. Її представники неодноразово виїздили в Донбас, Запоріжжя, Катеринославську, Одеську, Миколаївську губернії для контролю за наданням допомоги голодуючим дітям.¹⁶

Органи освіти на місцях займались розширенням мережі закладів для розміщення безпритульних дітей, створення їдалень та харчових пунктів для надання швидкої допомоги голодуючим дітям.

Після прийняття в 1921 р. на Всеросійському з'їзді працівників освіти (1921 р.) рішення про додаткове оподаткування населення (самообкладання) на користь закладів освіти та культури, почали застосовуватись насильницькі методи залучення громадськості до утримання дитячих закладів та безпритульних дітей.¹⁷ В Петрограді, наприклад, була введена двохвідсоткова надбавка до місцевого збору “за пізню торгівлю”, в Москві – додатковий податок з об'яв в друкованих виданнях, в Криму – в зв'язку з особливим скупченням безпритульних дітей – десятивідсоткова надбавка до місцевого податку на всі розважальні заходи.¹⁸ На державному рівні був висунутий лозунг “Десять ситих годують одного голодного”, впроваджувалась практика відрахування 20% заробітної платні працівників соцвиху у Комісію допомоги голодуючим дітям, а діти насильницьким шляхом прикріплювались до підприємств, артілей, громадських організацій та окремих сімей робітників і селян. Проте ця політика не дала бажаних результатів, адже в 1921 – 1923 рр. більшість підприємств України не працювали, а голод і безробіття позбавили населення засобів забезпечення власної сім'ї.

Голод 1921 – 1922 рр. збільшив кількість сиріт, безпритульних, покинутих та бездоглядних дітей і висунув найголовнішу задачу – порятунку дитячого населення не тільки України, але й голодуючих районів РСФРР від голодної смерті.

Згідно з рішенням РНК РСФРР до України планувалось евакуювати 25 тис. дітей із голодуючих губерній Росії. Але, як тільки почалась планова евакуація, виявилось, що велика кількість дітей рухалась самопливом. Особливе скупчення неконтрольованих дітей спостерігалось у Харківській, Одеській, Київській, Донецькій, Катеринославській губерніях, які були вузловими залізничними центрами. Сюди стікались голодні діти з усіх кінців Росії та голодуючих губерній України, а потім розподілялись по всій території України. З січня по травень 1922 р. в Харків було направлено 8 тис. дітей, а в червні ще прибули санітарні

поїзди № 141 (1050 дітей) і №167 (880 дітей) із Саратова.¹⁹ Практично всю роботу з прийому, обліку, розташуванню дітей в закладах проводили установи народної освіти.

На 25.04.1922р. в губерніях України було прийнято і розташовано 17432 дитини.

Таблиця

Розташування евакуйованих із Півночі дітей в Україні на 25.04.1922р.²⁰

Назва губернії, що приймала дітей	Кількість санітарних поїздів	Кількість дітей
Волинська	4	2191
Подільська	8	4206
Київська	7	3351
Чернігівська	4	2000
Полтавська	4	2292
Кременчуцька	3	1500
Харківська	1	536
Одеська	2	1321
Всього	33	17432

Для керівництва і контролю за ходом евакуації і прийому дітей із Росії в Україну неодноразово приїздив голова ВЧК Ф.Дзержинський, який диктував умови Кремля, ігноруючи інтереси такого ж голодуючого дитячого населення України. Дітей Півночі розміщували у вже існуючих дитячих закладах, ущільнюючи наявний там контингент дітей, в сім'ях українських громадян, прикріплювали до підприємств або створювали нові дитячі заклади.

Для прийому дітей із Півночі були визначені Харківська, Київська, Подільська, Вінницька, Чернігівська, Полтавська та Кременчуцька губернії. Органи та установи народної освіти провели активну роботу з прийому та розташування дітей Півночі. Так, на 01.03.1922р. Наркомосвітою було відкрито 140 нових дитячих будинків і ущільнено всі існуючі. Загальні витрати по прийому дітей на 01.01.1922р. становили 6 млрд. 627 млн. 700 тис. крб.²¹ Проте це не змогло задовольнити потреби в закладах для безпритульних дітей, яких катастрофічно не вистачало. Цей факт пояснювався тим, що із Півночі в 1922 р. прибуло дітей більше, ніж планувалось (замість 25 тис. – 29143). В Україні на 1 січня 1922 р. лише в 5-ти голодуючих губерніях потребувало допомоги 1.817.350 дітей. Існуючі в 1921 р. 725 дитячих будинків, 12 притулків,

16 розподільників могли прийняти тільки 67.158 дітей (тобто 3,6 %) від загальної кількості.²²

Для розміщення дітей в дитячі будинки системою освіти була проведена значна робота по утворенню нових закладів. Так, до грудня 1922 р. кількість дитячих закладів всіх типів в Україні вже становила 1649, де можна було розмістити 170 тис. чол.²³ Велика кількість дитячих будинків організовувалась в екстремому порядку в конфіскованих поміщицьких маєтках та будинках міської буржуазії. Вони були пристосовані для проживання невеличкої кількості (до 30-40) дітей і мали непогані побутові умови.²⁴

Але розташування дітей по закладах освіти не гарантувало 100% захищеності їх від голодної смерті. Фінансування було не достатнім, грошей катастрофічно не вистачало і з усіх кінців України йшли тривожні повідомлення про загибель дітей та вчителів від голодної смерті. Так, у звіті про роботу Запорізького губсоцвиху від 01.01.1922 р. зазначалось: "Наша губернія голодує. Голодних налічується 700 тисяч при 1500 тис. всього населення. Більша половина з цього числа – діти. Армія голодних з кожним днем збільшується по мірі того як населення з'їдає залишки різних сурогатів. Зараз є села, де немає жодної скотини, чи то собаки або кішки. Все поїли. Вся ця стихія голодного дитинства падає на соцвих, а матеріальні засоби відсутні. Розпорядження про місцеві кошти не є джерелом ресурсів для голодуючих губерній. Через те й рахувати місцевий бюджет не доводиться. Зараз же для утримання дитячих закладів, а особливо дитячих будинків, ніяких засобів немає. Положення склалось таке, що через те, що не розплачуємось, у борг ніхто не вірить. На підприємства надії немає. На Запоріжжі закрилось 35 дитячих будинків, при тому, що голод щодня викидає на вулицю десятки сиріт. Обслуговувати їх ні ми, ні Губздоров не маємо можливості. Видача пайків для дитячих установ щомісячно зменшується: у грудні 1921р. – на 7000 дітей відпущено 6648 пайків; у січні 1922р. на 8520 дітей – 6430 пайків, у лютому 1922 р. на 9000 дітей - 6385 пайків. Доводиться ділити 1 пайок на двох дітей, а одна дитина буде голодна. Все це породило різні хвороби – висипний тиф та холеру. Це стосується дітей соцвиху, решта дитячого населення в губернії залишена на поголівне вимирання. Міри, які вживаються мізерні. Обіцяні тов. Раковським 90 вагонів хліба щомісячно ми не отримуємо. Село ж залишається на призволяще. Не краще з учительством. На місцях 30% вчителів голодує. На 6059 педагогічних працівників по губернії відпущено 1390 пайків в січні 1922р. – тільки для працівників дитячих будинків і педагогічних шкіл. В селі немає взагалі видачі пайків."²⁵ Таким чином, система освіти в цей період виконувала роль захисника

безпритульних дітей від голодної смерті.

Для тих безпритульних, які не були влаштованих в заклади освіти, у великих містах (Києві, Харкові, Катеринославі, Донецьку, Одесі, тощо) місцевими органами народної освіти організовувались харчувальні пункти. Вони визначали контингент присутніх тут дітей, складали списки, видавали облікову картку, яка давала дитині право отримати обід. Так, в Катеринославській окрузі в травні 1923 р. було утворено 140 пунктів, де харчувалось 24390 дітей із загальної кількості 91180 голодуючих.²⁶

Звичайним явищем стала смерть серед педагогів. На 1 січня 1922 р. із 30 педагогів в м. Очаків померло 8, у Вериславській волості із 20 – 7, у Катеринославській губернії померло 20 педагогів.²⁷

Для визначення наслідків голоду працівниками народної освіти в 1923 р. було проведено облік всього дитячого населення, заведено облікову картку на кожну безпритульну дитину. Так лише по Катеринославській окрузі працівники освіти заповнили картки на 1921 безпритульну дитину, із яких 1131 були вміщені в дитячі заклади. Аналогічний стан був і в інших округах.²⁸ Розміщення нових безпритульних у дитячі заклади було можливе лише при звільненні місць у вже існуючих дитячих закладах, і цей факт підняв в 1923-1924 рр. питання про реєвакуацію дітей Півночі. Подальше утримувати їх за рахунок держави просто було неможливим, адже всі фінансові витрати лягли на бюджет України, на Наркомат народної освіти. В листі голови Харківського губвиконкому Коломойцева до РНК УСРР за № 3870 від 1 січня 1923 р. зазначалось: “На 1 січня 1923 р. в дитячих закладах Харкова і губернії нараховувалось більш 10 тисяч дітей. Протягом весняних місяців вдалося повернути частину дітей на старі місця – Поволжя і по Україні. Але все ж таки на 15.05 по дитячих будинках Харківської губернії налічується 8043 дитини, із яких 3902 – представники інших губерній. Харківська губернія витрачає на їх утримання щорічно 468240 крб. золотом. Ця сума лягає тяжким тягарем на бюджет народної освіти Харківської губернії.”²⁹

Для організації робіт з евакуації і реєвакуації дітей РСФРР були утворені Адресні столи. На Московській конференції з охорони дитинства (10-14 червня 1921р.) вперше було прийнято рішення про утворення у всіх союзних республіках Дитячих адресних столів – “з метою полегшення взаємного знаходження батьків і дітей, встановлення їх зв'язку один з одним, необхідно зосередити при Наркоматах освіти на картках визначеного зразка відомості про всіх дітей”.³⁰ При Наркоматі освіти України був створений Центральний адресний стіл, який керував губернськими. Вони реєстрували всіх прикріплених за

дитячими закладами безпритульних дітей, заводили на них картки обліку та простежували за подальшим пересуванням дітей по території України. На протязі 1923 – 1924 рр. Адресними столами була виконана певна робота по розшуку батьків і рідних безпритульних і переселених дітей та реєвакації їх на батьківщину. Так, на 01.04.1923 р. до губернських адресних столів надійшло 1570 заяв на розшук дітей і 890 із них задоволено. На 1.07.1923р. одержано 1540 заяв, задоволено 527.³¹ До 1925 р. наслідки голоду були ліквідовані і характер дитячої безпритульності змінився: замість масової вуличної безпритульності залишились випадки рецидивів через втечі дітей із дитячих закладів, повернення реєвакуйованих на батьківщину дітей Півночі, тому діяльність Адресних столів була припинена.

Таким чином, голод 1921-1922 рр. мав непоправні наслідки для дитячого населення України. Загальна кількість дітей в Україні скоротилася утричі, а число дітей-сиріт сягнуло 1,5 млн. чоловік, що значно підвищило обсяги дитячої безпритульності. Україна стала тим місцем, куди стікались голодуючі діти з усіх кінців Росії, в надії знайти порятунком на плодючих землях. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що урядом РСФРР до України планово евакуюувались голодуючі діти з Поволжя. Всю практичну роботу з обліку, обстеження, розташування та забезпечення голодуючих дітей виконувала система народної освіти під керівництвом Комісії допомоги голодуючим дітям. Для забезпечення дітей дахом над головою, вкрай були ущільнені існуючі дитячі будинки і створені нові, як правило на кошти Наркомосу, що негативно відобразилось на загальному фінансовому стані української народної освіти та дитячій забезпеченості. Для фіксації переміщення безпритульних дітей по дитячим закладам України, в 1921-1925 рр. діяли центральний та губернські Адресні столи, які займались розшуком батьків і дітей, реєвакацією дітей на батьківщину. Але більшість (до 70%) реєвакуйованих в Росію дітей так і не доїхала до місця призначення: втекли по дорозі, не змогли жити з батьками через неспроможність останніх їх утримувати, або зовсім не знайшли їх. Вони стали джерелом поповнення вуличної безпритульності в кінці 1920-х - початку 1930-х рр.

¹ Голод и дети на Украине /Сост. Арнаутов В.А.-Х.: Изд-во НКП, 1922. – 49с.; Ряппо Я.П. Новый этап в работе Наркомпроса // Путь просвещения. – 1925. - №1-2. - С. 1-10; Гринько Г. Социальное воспитание детей // Шлях освіти. – Х., 1922. - №1. - С.1 – 52; Семашко Н. 10 лет борьбы за детство. - М., 1931. – 31с.; Залкинд А.Б. Выбитые из социальной колеи дети (Доклад на II Всероссийском съезде по правовой охране несовершеннолетних) // Шлях освіти. - 1925. - №7-8. - С. 9-40; Артамонов П. Задачи борьбы с детской

- беспризорностью и детдом. (К партсовещанию по вопросам народного образования) // Народное просвещение – 1929.
- ² Рибаків М., Султанов Н. Найвища ціна - життя (Про допомогу комсомолу України голодуючим дітям Російської Федерації у 1921р.) // Жовтень. - 1979. - №2. - С.92-94; Давыдов М.И. Забота о детях. Из истории деятельности Совета защиты детей в 1918 – 1920 гг. // История СССР. - 1979. - № 5. – С. 163 – 171; Гербеєв Ю. За жизнь и счастье детей // Народное образование. - 1970. - №6. - С. 97-99; Його ж, Всенародная борьба за жизнь детей // Народное образование. - 1977.-№9.-С.84-86; Бойко О.Д. Организация помощи детям в первые годы Советской власти (1917-1920 гг.) // На путях дружбы и сотрудничества: Сборник научных трудов. - К.: Наукова думка. - 1981. - С.50-59; Його ж, Бережіть дітей! (Про піклування Радянської держави про дітей в перші роки Радянської влади) // Наука і суспільство. - 1977. - №11. - С.28-29.
- ⁴ Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг. - М., 1922; Украинкрест и помощь детям // Помощь детям. Сб. Статей по борьбе с беспризорностью и помощи детям на Украине в 1924 году. - Х.: Червоний шлях, 1924. - С. 51-52; Охрана детства. Официальные и методологические материалы по вопросам социально-правовой охраны детства. – Х.: Ред.-изд. отдел НКП, 1922. – 121с.
- ⁵ Бойко О.Д. Історія України.-К.: ВЦ Академія, 1999.-С.330.
- ⁶ Голод и дети на Украине (По данным Секции помгодет и по другим материалам) / Сост. Арнаутов В.А.–Х.: Ред.-Изд. Отдел НКП, 1922.-С. 6.
- ⁷ "Комуніст".–1922.-№ 20.–С. 38, 42.
- ⁸ Субтельний О. Історія України.-К.: Либідь, 1991.-С.332.
- ⁹ Бойко О.Д. Вказана праця. – С.331.
- ¹⁰ Голод и дети на Украине.-С. 44.
- ¹¹ ЦДАВОУ.-Ф. 166.-Оп. 2.-Спр.1690.-Арк.–57.
- ¹² Голод и дети на Украине.-С.5-7.
- ¹³ Державний архів Дніпропетровської області (Далі – ДАДО). - Ф. Р-305.-Оп. 1.-Спр. 15.-Арк.1.
- ¹⁴ Беспризорные и современность // Друг дітей.-Х., 1926.-№3.-С. 16.
- ¹⁵ Голод и дети на Украине.-Х.: Из-во НКП, 1922.-С.7.
- ¹⁶ ЦДАВОУ.-Ф. 166.-Оп. 1.-Спр.605.-Спр. 514; Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО).-Ф. Р-3.-Оп.1.-Спр.225.
- ¹⁷ ЦДАВОУ.-Ф. 166.-Оп. 2.-Спр.238.-Арк.–1-2.
- ¹⁸ Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХст.-Дис. ... канд. пед. наук.-К., 2001.-С. 31, 105-106; Маринов А. Государственные дети. // Новый мир, 1974.-№2.-С. 204.
- ¹⁹ Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО).-Ф.Р-820.-Оп.1.-Спр.381.-Арк.142.
- ²⁰ Голод и дети на Украине.-Х.: Изд-во НКП, 1922.-С.10.
- ²¹ ЦДАВОУ.-Ф.-Р.166.-Оп.2.-Спр.1690.-Арк.57.
- ²² Голод и дети на Украине.-Х.: Изд-во НКП, 1922.-С.39.

-
-
- ²³ Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965).-К.: Наукова думка, 1966.-С.16.
- ²⁴ Калинина А.Д. Организация беспризорных детей и подростков. Эволюция форм работы на улице / Борьба с беспризорностью (Материалы 1-й Московской конференции по борьбе с беспризорностью). Сборник. - М.: Работник прсвещения, 1924.-С.31, 32.
- ²⁵ ДАЗО.-Ф.Р-3.-Оп.1.-Спр.27.-Арк.3, 4.
- ²⁶ ДАДО.-Ф.Р-305.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.32.
- ²⁷ ЦДАВОУ.-Ф.Р-166.-Оп.2.-Спр.1690.-Арк.28.
- ²⁸ ДАДО.-Ф.Р-305.-Оп.1.-Спр.15.-Арк.101.
- ²⁹ ДАХО.-Ф.Р-203.-Оп.1.-Спр.907.-Арк.104.
- ³⁰ ЦДАВОУ.-Ф.166.-Оп.2.-Спр.538.-Арк.1.
- ³¹ Там само. – Арк.149.